

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Van Giffen langs de Overijsselse Vecht. Onderzoek naar een vergeten tumuliveld met brandheuvelds in Hoogenraven

Beek, R. van; Velde, H.M. van der; Jaspers, N.L.; Drenth, E.; Scholte, Lubberink H.B.G.

Citation

Beek, R. van. (2012). Van Giffen langs de Overijsselse Vecht. Onderzoek naar een vergeten tumuliveld met brandheuvelds in Hoogenraven. In H. M. van der Velde, N. L. Jaspers, E. Drenth, & L. H. B. G. Scholte (Eds.), *Van graven in de prehistorie en dingen die voorbijgaan. Studies aangeboden aan Eric Lohof bij zijn pensionering in de archeologie* (pp. 211-227). Leiden: Sidestone Press. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/20146>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/20146>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

VAN GIFFEN LANGS DE OVERIJSSELSE VECHT

Onderzoek naar een vergeten tumuliveld met brandheuvels in Hoogenraven

Roy van Beek

1 Inleiding

Eén van de vele grafheuvels die besproken wordt in het monumentale proefschrift van Eric Lohof is gesitueerd in de kleine buurtschap Stegeren, aan de noordzijde van het dal van de Overijsselse Vecht (fig. 1 en 2). Deze heuvel in het Stegerense Veld is in 1929 opgegraven door F.C. Bursch van het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) te Leiden. Het monument werd aangelegd in het Laat-Neolithicum en kende een tweede gebruiksfase in de Vroege Bronstijd (Bursch 1933, 50-51; Lohof 1991b, 94). Veel minder bekend is dat A.E. van Giffen van het Biologisch-Archaeologisch Instituut (BAI) te Groningen zich een jaar later ook meldde in de omgeving van Stegeren. Op nog geen kilometer afstand van de onderzoekslocatie van Bursch onderzocht hij een grote grafheuvelgroep, die het onderwerp vormt van deze bijdrage. Van Giffen publiceerde de resultaten van zijn onderzoek niet.

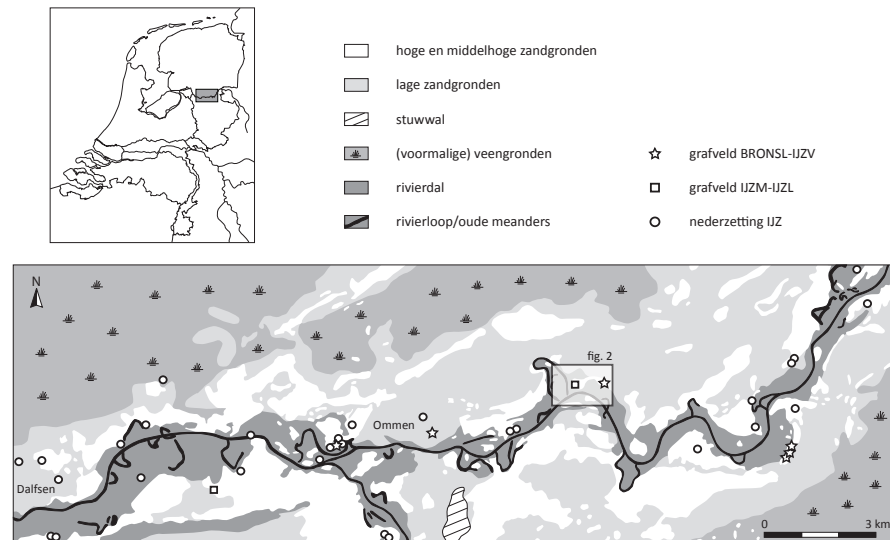

Fig. 1 Schematische weergave van het dal van de Overijsselse Vecht tussen Dalfsen en Hardenberg. De besproken grafheuvelgroep ligt binnen het rechthoekige kader dat in meer detail is weergegeven in figuur 2.

Fig. 2 Schematische weergave van de belangrijkste archeologische vindplaatsen in de microregio Hoogenraven-Stegeren, gemeente Ommen.

Toch wijst de nog bewaard gebleven opgravingsdocumentatie op een grafveld dat meer dan 80 jaar na dato alsnog een waardevolle bijdrage kan leveren aan de laat-prehistorische archeologie van Noordoost-Nederland.

De door Van Giffen onderzochte grafheuvelgroep ligt tussen Stegeren en de noordwestelijker gelegen buurtschap Hoogenraven (fig. 2). De veldnaam van het terrein is Calsum. In deze bijdrage wordt de vindplaats 'Hoogenraven-Calsum' genoemd.¹ In de volgende paragrafen treden we in de voetsporen van Van Giffen om zijn onderzoek en resultaten in het juiste historische, landschappelijke en archeologische perspectief te plaatsen. We beginnen met een beknopte reconstructie van de archeologiebeoefening in Overijssel in de eerste helft van de twintigste eeuw, waarbij vooral aandacht wordt besteed aan de rol die externe organisaties speelden (par. 2). Dan wordt de landschappelijke context van de grafheuvelgroep besproken (par. 3), gevolgd door een analyse en interpretatie van de opgravingsdocumentatie (par. 4). Hierbij worden ook jongere gegevens betrokken die op het terrein verzameld zijn door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB). Ter afsluiting wordt het grafveld in een bredere archeologische context geplaatst (par. 5).

2 Het RMO en BAI in Oost-Nederland

In de eerste helft van de twintigste eeuw werd de archeologiebeoefening in Oost-Nederland geleidelijk volwassen (Van Beek 2009, 27-31). Twente vormde het archeologisch centrum van de regio, waarbij een sleutelrol was weggelegd voor de in 1905 opgerichte Oudheidkamer Twente (Paskamp-Van Santen 2005). Bestuursleden van deze instantie en van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis verzochten J.H. Holwerda in 1916 een opgraving te verrichten op het terrein van de Huneborg in Volthe, een middeleeuwse versterking. Holwerda, de conservator van het RMO, stemde in. Zijn opgraving markeert het begin van een periode waarin het RMO de belangrijkste opgravende instantie in Oost-Nederland werd. De volgende drie decennia onderzochten Holwerda en zijn collega's W.C. Braat en F.C. Bursch diverse vindplaat-

sen in Twente. In mindere mate kwamen ook de Achterhoek en Liemers aan bod. Het zwaartepunt lag op het onderzoek van grafheuvels en urnenvelden, maar ook andere vindplaatsen (nederzettingen, middeleeuwse versterkingen, jongere grafvelden) werden onderzocht.

Het Nederlandse deel van het dal van de Overijsselse Vecht behoort tot Salland. Deze streek stond, in tegenstelling tot Twente, in de eerste helft van de twintigste eeuw nog nauwelijks in de archeologische belangstelling. De opgraving van Bursch in Stegeren in 1929 was de eerste in Salland. De contacten die leidden tot dit onderzoek werden vermoedelijk een paar jaar eerder gelegd. In 1927 bezocht Holwerda de Vechtstreek op uitnodiging van de burgemeester van Ommen, C.E.W. Nering Bögel. De bezichtiging van het bekende bronsdepot van Ommerschans (o.a. Butler/Bakker 1961) was waarschijnlijk het hoofddoel van dit bezoek. Het depot was al in 1894 gevonden op de nabijgelegen heide van het Ommerveld, en werd sindsdien bewaard door de boswachter en jachtopziener van het landgoed Junne (Bakker 2004, 57-59). Holwerda werd ook rondgeleid door Stegeren en omgeving. Zo maakte hij kennis met de laat-prehistorische vindplaatsen die binnen enkele jaren door Bursch en Van Giffen onderzocht zouden worden.

Met Van Giffens onderzoek in Stegeren in 1930 vertoonde het in 1922 opgerichte BAI zich voor het eerst op Oost-Nederlandse bodem. Of het RMO en BAI contacten onderhielden over de activiteiten van Bursch in Stegeren is niet bekend. Het is echter onwaarschijnlijk. J.H. Holwerda en Van Giffen waren op dat moment al jarenlang met elkaar in conflict (o.a. Eickhoff 2003, 55-57). Het is aannemelijker dat het eerste initiatief tot beide opgravingen kwam uit de Vechtstreek zelf, hetgeen in deze periode niet ongebruikelijk was. Waarom binnen zo'n korte tijd twee verschillende instituten actief waren in hetzelfde gebied is niet bekend. Een vergelijkbare situatie deed zich in de jaren dertig echter ook voor in Midden- en Zuid-Nederland. Van Giffen werd daar steeds actiever, en begaf zich daarmee op het 'traditionele' werkterrein van het RMO (Theunissen 1999, 20). Mogelijk moet de BAI-opgraving in Hoogenraven zelfs gezien worden als een doelbewuste actie

in de concurrentieslag tussen beide instituten. Overigens meldde Van Giffen zich slechts enkele keren in Oost-Nederland. In 1918 onderzocht hij de locatie van een verdwenen hunebed bij Steenwijk-De Eese, dichtbij de provinciegrens tussen Drenthe en Overijssel (Van Giffen 1927, 311-322). In 1930 groef hij niet alleen op in Hoogenraven, maar onderzocht hij ook vijf grafheuvels in de omgeving van Holten (Verlinde 1987, 6-7). Twee jaar later deed hij onderzoek naar een urnenveld bij Aalten, in de Achterhoek (Verlinde 1974, 147). Na de Tweede Wereldoorlog volgde tenslotte nog een stadskernopgraving in Deventer (Bartels 2004).

Van de bovengenoemde opgravingen publiceerde Van Giffen alleen de resultaten van het eerste onderzoek, in Steenwijk. Uit een brief uit maart 1949 aan zijn lokale contactpersoon W. Veldsink, het hoofd van de Christelijke landbouwschool te Ommen, wordt duidelijk dat hij het onderzoek bij Hoogenraven als niet afgerond beschouwd en van plan was de opgraving nog te hervatten:

Het is inmiddels weer enkele jaren geleden, dat ik in Stegeren heb gegraven, en tot dusverre is de publicatie van deze interessante onderzoeken nog niet verschenen. Dit vooral in verband met het feit, dat wij het onderzoek in de omgeving van Ommen nog niet als voltooid beschouwen; reeds verscheidene malen stond de voortzetting der opgravingen op het program, doch steeds moesten wij ervan afzien tengevolge van ander spoedwerk [...]. Na de voltooiing van de opgravingen zullen resultaten ongetwijfeld worden gepubliceerd, b.v. in de Mededelingen van Overijsselsch Regt en Geschiedenis. Uw aanbod, om met enkele vrienden ons te assisteren, zullen we t.z.t. dankbaar aanvaarden.²

Ondanks dit positieve voorbericht zou het schoolhoofd teleurgesteld worden. Het kwam niet tot nieuwe opgravingen, laat staan een publicatie.

3 Het dal van de Overijsselse Vecht: opbouw, dynamiek en bewoning³

De door Van Giffen onderzochte grafheuvelgroep in Hoogenraven ligt op één van de vele zandruggen langs het dal van de Overijsselse Vecht (fig. 1 en 2). Dit was in de late prehistorie één van de belangrijkste rivieren van Oost-Nederland en aangrenzende delen van Duitsland. De Gelderse IJssel bijvoorbeeld zou pas veel later een rol van betekenis gaan spelen (o.a. Cohen *et al.* 2009). De loop van de Vecht kan op hoofdlijnen in drie segmenten verdeeld worden. De bronnen van de rivier liggen in Duitsland, in de omgeving van het dorpje Darfeld in Nordrhein-Westfalen. In haar bovenloop is de rivier relatief smal en slingert ze slechts in bescheiden mate. Boven Nordhorn vinden we de samenvloeiing met de Dinkel, en vervolgens stroomt de Vecht ter hoogte van Gramsbergen ons land binnen. We bevinden ons nu aan de middenloop, die gekenmerkt wordt door een zeer sterke meandering. Het gebied stroomafwaarts van Dalfsen behoort tot de Vechtdelta: een breed, driehoekig gebied met een enigszins waaivormig patroon opgebouwd uit oude geulen langs langgerekte zandruggen.

Ook wanneer we een schematische dwarsdoorsnede door het Nederlandse deel van het rivierdal maken, manifesteren zich verschillende landschappelijke zones. Sterk vereenvoudigd hebben we te maken met een laaggelegen rivierdal met oude beddingen, oeverwallen, zandplaten en andere riviergebonden verschijnselen. Dat dal wordt aan beide zijden begrensd door hoge dekzandruggen, waarachter zich – zowel aan de noord- als de zuidzijde – uitgestrekt vochtig laagland bevindt. In essentie gaat het dus om drie zones: het rivierdal met de rivier, de hoge gronden langs de rivier en de lage vlaktes daar achter. Wel verschilt het laagland ten noorden van het Vechtdal van dat ten zuiden ervan. In het noorden ontwikkelde zich vanaf het Atlanticum een uitgestrekt hoogveengebied, dat tot ver in Drenthe reikte. In het zuiden was het laagland gevarieerder en minder vlak. We vinden er een afwisseling van zandverstuivingen, natte heidegebieden, venen en kleine stuwwallen.

De buurtschappen Hoogenraven en Stegeren (gemeente Ommen) liggen aan de middenloop van de Overijsselse Vecht. De grafheuvelgroep strekt zich uit over het zuidwestelijke deel van een zandlopervormige dekzandrug direct ten noorden van de rivier (fig. 2). Ten westen van deze rug bevindt zich een markante oude riviermeander, in een natuurgebied dat het Junner Koeland genoemd wordt. De talrijke verleggingen van de rivier zijn nog goed zichtbaar in het hedendaagse

landschap. Net als veel andere oude meanders aan de middenloop van de rivier is ook die van het Junner Koeland kunstmatig afgesneden. Dergelijke ingrepen vonden vooral plaats vanaf de late negentiende eeuw (Wolfert *et al.* 1996). Het lijkt geen twijfel dat de meander in de late prehistorie watervoerend was. De grafheuvelgroep lag dus op de rand van een zandrug in een grote rivierbocht – een plek die met recht markant genoemd kan worden. Deze rug is opvallend rijk aan grafmonumenten. Op het uiterste oostelijke deel vinden we niet alleen de Laat-Neolithische heuvel die door Bursch onderzocht werd, maar ook een urnenveld uit de Late Bronstijd (Verlinde 1987, cat. nr. 4). Verder noordelijk vinden we bij Hoogenraven ook nog aanwijzingen voor de aanwezigheid van een grafveld uit de Laat-Romeinse Tijd (Van Es/Verlinde 1977, cat. nr. 57). De locaties van de laat-prehistorische nederzettingen in deze microregio zijn vooralsnog onbekend.

De zandrug van Hoogenraven-Stegeren is één van de vele hoogtes langs de Vecht die rijk is aan archeologische vindplaatsen. Uit de hoge dichtheid van bewoningssporen uit diverse periodes kan worden afgeleid dat de markante hoogtes langs de rivier al vele millennia lang een intensief bewoonde ‘corridor’ vormen, die voor een belangrijk deel voerde door laaggelegen en moerassige gebieden (Van Beek 2009; Van Beek *et al.* 2010). De talrijke vindplaatsen uit de late prehistorie vinden we vrijwel uitsluitend op grote zandruggen op korte afstand van de rivier (fig. 1). Vooral vindplaatsen uit de IJzertijd zijn goed vertegenwoordigd. Het verspreidingspatroon is overigens wel vertekend door verschillende landschappelijke processen. Op diverse grote zandruggen zijn bijvoorbeeld plaggendecken aanwezig, en vooral tussen Dalfsen en Hardenberg komen voormalige stuifzandcomplexen van uiteenlopende omvang voor (zie onder). Beide kunnen prehistorische landschappen aan het oog onttrekken. Daarnaast hebben in de streek weinig grootschalige opgravingen plaatsgevonden.

De mens oefende al vroeg invloed uit op het landschap van de Vechtstreek. De sterke meandering van de middenloop van de rivier is bijvoorbeeld geen volledig natuurlijk verschijnsel, maar is in belangrijke mate ontstaan door grootschalige ontginningen van woest land in de stroomopwaarts gelegen gebieden. Het dal kreeg grote hoeveelheden water te verwerken, en in combinatie met de toevoer van extra geërodeerd materiaal heeft dit het kronkelgedrag aangejaagd. De wortels van dit proces, dat in en na de Middeleeuwen steeds sterker werd, liggen in de late prehistorie. Op basis van palynologisch onderzoek is aangetoond dat vooral tijdens de IJzertijd veel bos van de hogere zandruggen in Oost-Nederland verdwenen is (Groenewoudt *et al.* 2008). Deze sterke ontbossing leidde langs rivieren en beken tot meer erosie en sedimentatie als gevolg van overstromingen. Feitelijk is de Overijsselse Vecht al vanaf de IJzertijd geen echt natuurlijke rivier meer (Wolfert *et al.* 1996, 42). Dezelfde processen leidden in de late prehistorie al tot het optreden van lokale zandverstuivingen. In en na de Middeleeuwen werden deze een steeds groter probleem, dat men op uiteenlopende manieren trachtte in te dammen (Bruins 1981).

4 Onderzoek naar de grafheuvelgroep: stadia, methodiek en resultaten

Het karakter van de grafheuvelgroep van Hoogenraven-Calsum kan gereconstrueerd worden met behulp van gegevens die tijdens drie gelegenheden verzameld zijn. In eerste instantie betreft het de originele opgravingsdocumentatie uit 1930, bewaard op het Groninger Instituut voor Archeologie (GIA).⁴ Deze bestaat onder andere uit een overzichtstekening van het grafveld, vlak- en profieltekeningen van twee grafheuvels die Van Giffen het meest gedetailleerd onderzocht (nrs. 1 en 2) en profieltekeningen van tien andere grafheuvels. Naast de veldtekeningen zijn ook geheel opgemaakte, geïnkte tekeningen in de traditionele BAI-stijl aanwezig, die ongetwijfeld voor publicatie bestemd waren. Ook zijn enkele opgravingsfoto's gemaakt, hoofdzakelijk van de grafheuvels 1 en 2. In 1975 werd het terrein door de ROB geïnspecteerd. Daarbij werden boringen in minstens 17 grafheuvels gezet. In eind 1998 en begin 1999 werden de meeste grafmonumenten door dezelfde instantie gerestaureerd, waarbij ook aanvullende gegevens werden verzameld. Voor zover bekend is geen vondstmateriaal van het BAI-onderzoek bewaard gebleven.

De overzichtstekening van het grafveld uit 1930 vormt een belangrijk startpunt voor onze reconstructie (fig. 3). Er zijn 38 grafheuvels op aangegeven, ieder met een eigen nummer, die samen een paraboolvormig verspreidingspatroon vertonen. Ze bestrijken een gebied met een omvang van circa 300 (west-oost) bij 200 meter (noord-zuid). Bij vergelijking met de geomorfologische kaart⁵ valt direct op dat de grafmonumenten de curve van de onderliggende zandrug volgen, en daarmee ook de voormalige rivierbocht (fig. 2). Er is geen enkele aanwijzing dat dit bijzondere patroon het gevolg is van post-depositionele factoren. Op de overzichtstekening zijn onderzochte en niet onderzochte grafmonumenten met verschillende symbolen weergegeven. Hieruit kan afgeleid worden dat 24 van de 38 heuvels onderzocht zijn. De heuvels die niet aan bod kwamen bevinden zich in het westelijke en noordwestelijke deel van het grafveld. Aangezien slechts opgravingstekeningen van twaalf grafheuvels bewaard zijn, moeten we aannemen dat de andere twaalf andere onderzochte exemplaren niet gedocumenteerd werden.⁶ Slechts enkele opgravingstekeningen vermelden een datum, namelijk 24 en 25 augustus. Het onderzoek vond dus plaats in de late zomer. Of het inderdaad slechts twee dagen in beslag nam, is niet te achterhalen. Enkele opgravingsfoto's tonen vergezichten over een uitgestrekte, kale heide met aangrenzend het dal van de Vecht (fig. 4). Tegenwoordig zijn de zandruggen in de omgeving juist rijk aan (aangeplante) bos.

Uit een restauratierapport opgesteld in 1999 kan afgeleid worden dat de hoogte van de grafmonumenten voor aanvang van de werkzaamheden varieerde tussen 0,25 en 2 meter. De diameter lag tussen 5 en 20 meter.⁷ Lage heuvels waren verreweg het best vertegenwoordigd: alleen grafmonumenten 1, 2 en 21 waren hoger dan een meter. Aan deze markante exemplaren besteedde Van Giffen de meeste aandacht, en dan met name aan heuvels 1 en 2 (fig. 5). Van heuvel 1 groef hij het zuidwestelijke kwadrant op. In het noordelijke en oostelijke deel van het heuvellichaam werden twee smalle sleufjes gegraven, die niet geheel tot het centrum reikten. In het zuidelijke deel van de ovale heuvel 2 werden vier putjes aangelegd, van elkaar gescheiden door smalle profieldammen. De profieltekeningen van de

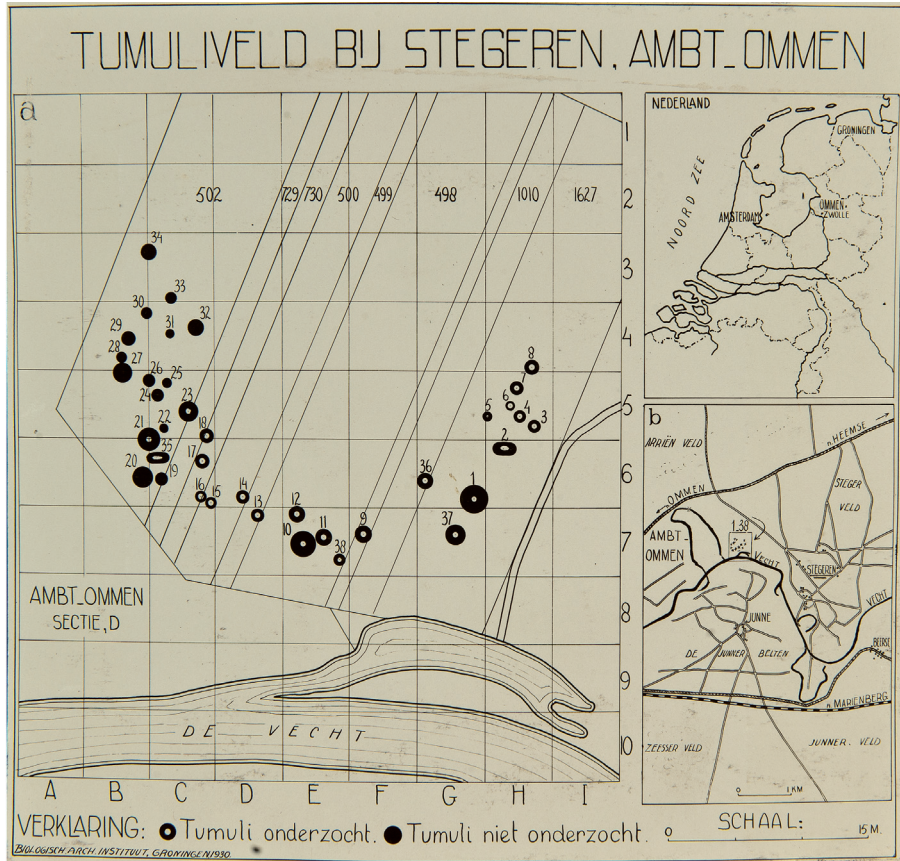

Fig. 3 Van Giffens overzichtstekening van het grafveld Hoogenraven-Calsum (archieff Groninger Instituut voor Archeologie).

Fig. 4 Opgravingsfoto van grafheuvel 2, genomen vanuit het zuidwesten. Links wordt gewerkt aan andere heuvels in het oostelijke deel van het grafveld (archieff Groninger Instituut voor Archeologie).

andere tien grafheuvels wijzen op drie andere strategieën. Vier keer werd van west naar oost een sleuf gegraven door het hele heuvellichaam, vier keer een sleuf van het zuiden naar het centrum en twee keer sleuven van het westen én zuiden naar het centrum. Een deel van deze sleufjes, met een breedte van 60-80 centimeter, was eind 1998 nog goed zichtbaar als een depressie.

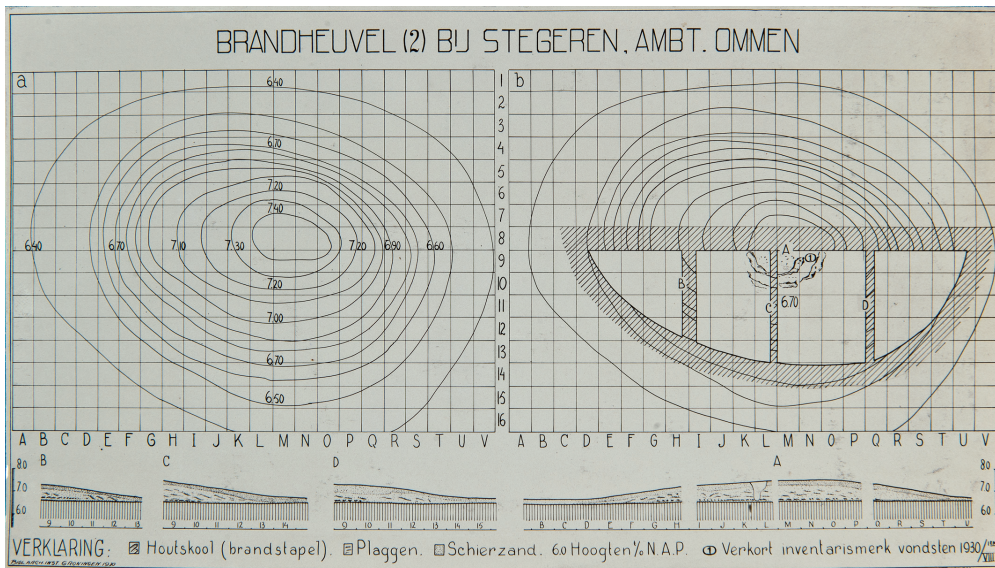
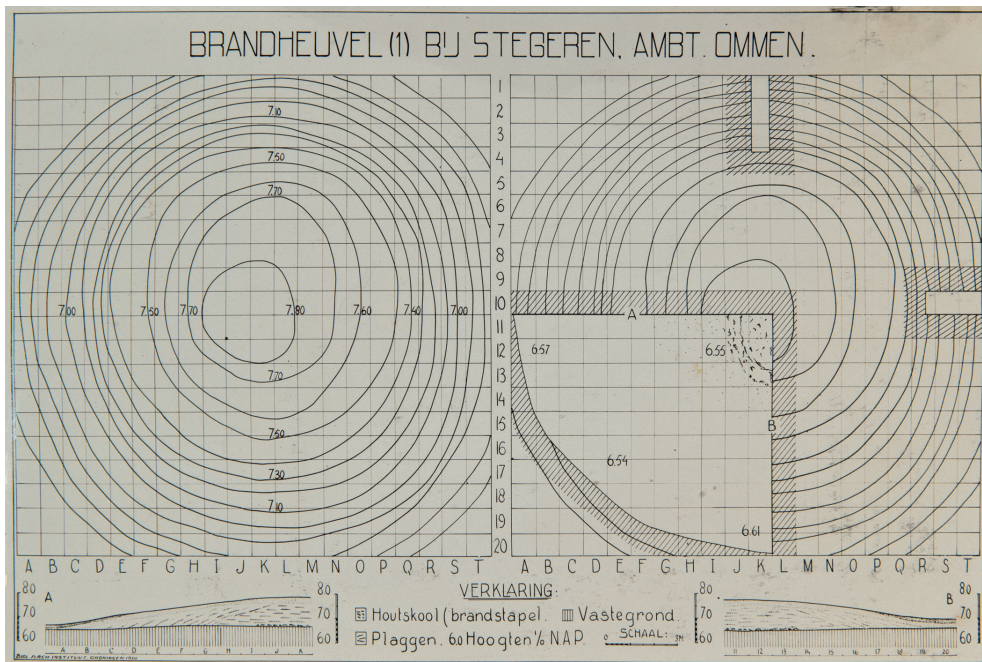

Fig. 5 Van Giffens opgravingstekeningen van de grafheuvels 1 en 2 (archief Groninger Instituut voor Archeologie).

De opgravingstekeningen tonen aan dat de in 1930 gedocumenteerde grafheuvels een onderling goed vergelijkbare opbouw kennen. Op het oud oppervlak onder het heuvelcentrum bevinden zich houtskoolconcentraties. In enkele gevallen wordt melding gemaakt van 'beenderen'.⁸ De houtskoolresten onder heuvels 1 en 2 zijn slechts deels blootgelegd, maar wijzen op ovale plekken met een omvang van minstens drie bij twee meter (fig. 5). Van Giffen beschrijft ze als resten van brandstapels. Blijkbaar waren er vrij grote hoeveelheden houtskool aanwezig. Alle heuvellichamen vertonen een plagenstructuur. De in 1975 gezette boringen wijzen vooral op zwarte plagen. Slechts in één geval wordt melding gemaakt van een 'donkergrijs' profiel. De opgravingstekeningen, boringen en restauratiegegevens tonen aan dat minstens tien grafmonumenten overdekt zijn met een enkele decimeters dik pakket stuifzand. Deze heuvels bevinden zich vooral in het zuidelijke deel van de grafheuvelgroep. Het betreffende deel van de zandrug wordt op bodemkaarten geclassificeerd als een duinvaaggrond (Zd51), hetgeen ook wijst op overstuiving.⁹ Soms is alleen het zuidelijke heuveltalud overstoven. Al deze gegevens wijzen er op dat het stuifzand uit het Vechtdal opgestoven is. Wanneer dit exact gebeurde is niet bekend, maar het was uiteraard na het opwerpen van de heuvels (zie onder).

In de al vermelde brief die van Giffen in 1949 stuurde aan het Ommense schoolhoofd vinden we enkele aanvullende gegevens: *De bewuste heuvels behoorden voor het grootste deel tot de zgn. brandheuvels, welke dateren uit de late brons-tijd en de oudere ijzertijd. Zij bezitten geen kringgreppels; mobiele vondsten zijn er praktisch niet in aangetroffen.*¹⁰ Alle data combinerend komen we tot een uniform beeld. Het grafveld bestaat uit overwegend lage grafheuvels opgebouwd uit plagen, die brandstapel- en crematieresten overdekken. Randstructuren, grafkuilen, urnen en bijgiften ontbreken. Van Giffens interpretatie moet juist zijn: het grafveld in Hoogenraven bestaat hoofdzakelijk of zelfs geheel uit 'brandheuvels'. De voorgestelde datering moet wel worden bijgesteld: dit type grafmonument wordt tegenwoordig gedateerd in de Midden- en Late IJzertijd (zie par. 5). De bekende grafheuvels geven een globaal beeld van de vorm en omvang van het grafveld van Hoogenraven. Omdat alleen monumenten met goed herkenbare heuvellichamen onderzocht zijn en de tussenliggende gebieden niet zijn blootgelegd, is het echter aannemelijk dat ons beeld niet compleet is. Lage en overstoven heuvels en met name vlakgraven kunnen 'gemist' zijn. Het aantal begravingen in het grafveld ligt waarschijnlijk ruim boven de 40. Vooralsnog wijzen alle indicaties uitsluitend op gebruik in de jongere IJzertijd.

5 De vindplaats in een breder kader

Het grafveld van Hoogenraven-Calsum bestaat hoofdzakelijk of geheel uit brandheuvels uit de Midden- en/of Late IJzertijd. Dat is opvallend, omdat onmiskenbaar als brandheuvels te classificeren grafmonumenten in Oost-Nederland zeldzaam zijn (zie onder). Lanting en Van der Plicht geven een gedetailleerd overzichtsbeeld van het grafritueel in de Midden- en Late IJzertijd in Nederland (2005/2006, m.n. 307-313). Ze merken op dat in Noord- en Oost-Nederland in de beginfase van de Midden-IJzertijd een nieuw type grafmonument zijn intrede doet: de 'ijzertijdgrafheuvel'. Met deze door Harsema (1971/1972) geïntroduceerde term

verwijzen ze naar grafheuvels die opgeworpen zijn over een bijzetting op het oude maaiveld, en doorgaans geen randstructuur hebben. De voorheen veel gebruikte benaming 'brandheuvel', in het Engels *cinerary barrow* (bv. Waterbolk 1962; Kooi 1979, 133-134), gebruiken ze voor één van de vier door hen onderscheiden subtypes van ijzertijdgrafheuvels (Lanting/Van der Plicht 2005/2006, 308). Dit bekende grafheuveltype heeft in het verleden tevens een rol gespeeld in Waterbolks pogingen tot reconstructie van de laat-prehistorische territoriale structuur van Drenthe (o.a. Waterbolk 1982).

Het eerste type ijzertijdgrafheuvel is de 'klassieke' brandheuvel, die in het Duits *Scheiterhaufenhügel* genoemd wordt. Kenmerkend is dat de heuvels opgeworpen zijn over brandstapelresten, in de vorm van grote hoeveelheden houtskool op het oude maaiveld. Daartussen bevinden zich de crematieresten. Deze zijn soms verspreid over een groter oppervlak, en soms op één plek geconcentreerd. Het tweede type bestaat uit heuvels opgeworpen over verzamelde crematieresten die op het oude maaiveld liggen of in een klein kuiltje geplaatst zijn. Grote hoeveelheden houtskool zijn niet aanwezig, maar vaak wel een dunne spreiding van houtskool. De andere twee types ijzertijdgrafheuvels bestaan uit grafmonumenten waarin centrale bijzettingen ontbreken. Het onderscheid tussen beide bestaat uit de aan- dan wel afwezigheid van een staketselkrans als randstructuur. Met betrekking tot Hoogenraven zijn de eerste twee types van belang. Op basis van de opgravingsdocumentatie is niet voor elke heuvel duidelijk of we te maken hebben met brandstapelresten of dunne houtskoolspreidingen. Heuvels 1 en 2 bevatten volgens Van Giffen in ieder geval brandstapelresten. Lanting en Van der Plicht, die de ongepubliceerde opgravingsdocumentatie ook hebben geraadpleegd, scharen de grafmonumenten uit Hoogenraven onder de 'klassieke' brandheuvels (2005/2006, 310). Deze determinatie wordt ook hier aangehouden.

Volgens Lanting en Van der Plicht is het gebruik om grafheuvels op te werpen over brandstapelresten geïntroduceerd vanuit Noordwest-Duitsland. Deze aannamen baseren ze vooral op het verspreidingspatroon (2005/2006, 310). Brandheuvels komen namelijk slechts in een klein deel van Nederland voor. De hier besproken grafheuvelgroep en een heuvel in het Twentse Mander (Hijszeler 1966, 47-49) zijn volgens hen binnen Nederland de meest zuidelijke vindplaatsen. Mogelijk kunnen ook twee overstoven heuveltjes in Dalfsen-Hessum, dat eveneens in de Vechtstreek ligt, als brandheuvels geclassificeerd worden (Verlinde 2001).¹¹ De meest westelijk gelegen brandheuvels zijn bekend uit het Drentse Havelte en het Friese Fochteloo. Dit Nederlandse verspreidingsgebied sluit goed aan bij het Duitse, zoals beschreven door Nortmann (1983, 96-103, Abb. 30). Lanting en Van der Plicht geven aan dat de ijzertijdgrafheuvels in ieder geval tussen 2400 en 2200 BP gedateerd kunnen worden, oftewel ruwweg in de Midden-IJzertijd en begin van de Late IJzertijd (2005/2006, 313). Een scherpere datering kan voorlopig ook niet gegeven worden voor het grafveld van Hoogenraven, aangezien zowel materiële vondsten als ¹⁴C-dateringen ontbreken.

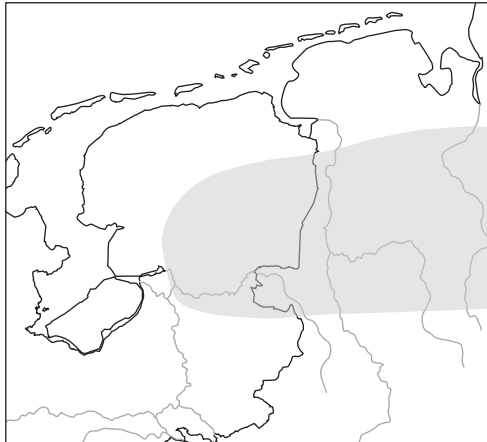

Fig. 6 Hypothetische reconstructie van het verspreidingsgebied van 'klassieke' brandheuvels in Noordoost-Nederland en het aangrenzende deel van Duitsland. Gebaseerd op Lanting/Van der Plicht 2005/2006 (307-313) en Nortmann 1983 (96-103).

Uit het bovenstaande blijkt dat brandheuvels binnen Nederland een 'noordoostelijk' verschijnsel zijn, en dat de Vechtstreek en het noordelijke deel van Twente in de jongere fases van de IJzertijd wat betreft het grafritueel bij dat gebied aansluiten (fig. 6). Dat patroon is niet nieuw. Ook in eerdere tijdvakken zien we in dit deel van Overijssel regelmatig 'noordelijke' kenmerken, en in het zuidelijke deel van de provincie 'zuidelijke' verschijnselen. Zo worden ook de grenzen tussen de Elp-cultuur en Hilversum-Cultuur (Midden-Bronstijd) en tussen de Eems-cultuur en *Niederrheinische Grabhügelkultur* (Late Bronstijd/Vroege IJzertijd) meestal door het midden van Overijssel getrokken (o.a. Verlinde 1987, 292-302). Het uitgestrekte hoogveengebied tussen de Vechtstreek en Zuid-Drenthe heeft in de late prehistorie blijkbaar geen onoverkomelijke barrière gevormd, aangezien het nooit een 'harde' scheidslijn vormde tussen 'noordelijke' en 'zuidelijke' invloedssferen. Dit moet grotendeels het gevolg zijn van de belangrijke verkeersgeografische functie die het Vechtdal vervulde. Via de hogere zandgronden langs de rivier zijn zowel het zuidoostelijke deel van Drenthe als Nedersachsen – zoals we hebben gezien het veronderstelde oorsprongsgebied van de 'klassieke' brandheuvel – zonder veel problemen te bereiken.

De 'klassieke' brandheuvel is één van de graftypes die in de Midden- en Late IJzertijd voorkomen in Oost-Nederland (Van Beek 2006; 2009, 432-440). Hoewel in deze fase een aanzienlijke variatie tussen grafvelden bestaat, is de algemene trend dat de urnenvelden vervangen worden door gemiddeld kleinere grafvelden met een minder 'monumentaal' karakter. Met meer dan 40 begravingen behoort het grafveld van Hoogengraven duidelijk tot de grotere exemplaren. Urnen worden veel minder gebruikt dan voorheen. Randstructuren worden zeldzamer. Het gestaag groeiende aantal ¹⁴C-dateringen (bijlage 1) toont wel aan dat kringgreppels

blijven voorkomen tot in het eind van de IJzertijd. Vierkante greppels zijn daarentegen vooral kenmerkend voor de overgangsfase van tussen de Vroege en Midden-IJzertijd. Vlakgraven zijn dominant: de bovengenoemde vindplaatsen van brandheuvels zijn vooralsnog de enige waar onmiskenbare heuvellichamen aangetoond zijn. Wel moet worden benadrukt dat verploegde of geëgaliseerde brandheuvels archeologisch slecht herkenbaar zijn. De crematie- en brandstapelresten bevinden zich immers op het oude maaiveld, en randstructuren ontbreken meestal.

Van Giffen heeft in Hoogenraven een bijzonder grafveld uit de IJzertijd onderzocht. Zijn opgravingsresultaten zijn ook na 80 jaar nog waardevol. In deze bijdrage zijn alle belangrijke gegevens die hij verzamelde wel gepresenteerd. Verdere uitwerking zal vermoedelijk niet tot nieuwe inzichten leiden. De locatie, die een wettelijk beschermde status heeft, biedt echter ook een uitermate waardevol perspectief voor toekomstig onderzoek. Vrijwel zeker hebben we te maken met het best geconserveerde IJzertijdgrafveld uit heel Oost-Nederland, waarbinnen geen enkel grafmonument compleet onderzocht is.

Dankwoord

De hier gepresenteerde gegevens zijn verzameld in het kader van het NWO-Odysee-project *Wonen langs de Vecht* (RCE) en het project *Signatuur voor het Vechtdal*, dat uitgevoerd wordt onder leiding van de Provincie Overijssel. Het Groninger Instituut voor Archeologie stelde de originele opgravingsdocumentatie beschikbaar voor onderzoek, waarbij met name Kirsten van der Ploeg erg behulpzaam was. De betreffende gegevens konden worden gedigitaliseerd in het kader van het NWO-programma *Odysee. Een oplossing in de breedte* (DANS EASY/ Universiteit Leiden). Met Ad Verlinde werden waardevolle discussies gevoerd over de onderzoeksgeschiedenis en het karakter van de vindplaats. Liesbeth Theunissen en Bert Groenewoudt (beiden RCE) becommentarieerden een eerdere versie van dit artikel. Op deze plaats gaat tenslotte uiteraard een speciaal woord van dank uit naar Eric Lohof. Ik heb zijn onderzoek naar het grafritueel in Noordoost-Nederland altijd als een belangrijke inspiratiebron ervaren.

Literatuur

- Bakker, J.A., 2004:** Kanttekeningen bij mijn publicaties en enige andere zaken, (eigen uitgave) Baarn.
- Bartels, M.H., 2004:** Professor Van Giffen in Deventer. Een historisch verslag van het eerste systematische archeologische stadskernonderzoek in 1948. In: Kleeman, H., M.H. Bartels, J. van de Laar en D. Ledeboer, De onderste steen boven. Essays over de cultuurgeschiedenis van Deventer. Liber amicorum voor Hans Magdelijns. Deventer, 10-18.
- Beek, R. van, 2006:** Het grafritueel in Oost-Nederland tussen de Vroege IJzertijd en de tweede eeuw AD (ca. 500 BC-100 AD). *Lunula XIV* (Mariemont), 61-69.
- Beek, R. van, 2009:** Reliëf in Tijd en Ruimte. Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen vroege prehistorie en middeleeuwen. Wageningen (proefschrift Wageningen Universiteit).

- Beek, R. van, B. Groenewoudt & T. Spek, 2010:** Een Odyssee langs de Overijsselse Vecht. Geïntegreerde analyse van kleinschalige opgravingen, Archeobrief 2010-1, 22-30.
- Beek, R. van, E. Ulrich & F. Laarman, 2007:** Een laat-prehistorisch grafveld en nederzettingssporen in Hengelo-Broek Noord. In: Clevis, H./S. Wentink (red.), Overijssels Erfgoed. Archeologische en Bouwhistorische Kroniek 2006, 67-79.
- Bouwmeester, H.M.P., 2002:** Prehistorie tussen de schapen I. Archeologisch onderzoek Zutphen-Looërenk (Leesten-Oost): opgraving van deelplan fase I, AAO van deelplan fase II (BAAC-rapport 00.068).
- Bruins, H.J., 1981:** Vechten tegen het zand. Stuifzandbestrijding in de marken langs de Vecht, Bijdragen uit het land van IJssel en Vecht. 4^e Bundel IJsselakademie. Zwolle, 7-21.
- Bursch, F.C., 1933:** Die Becherkultur in den Niederlanden, Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Nieuwe Reeks 14, 39-124.
- Butler, J.J. & J.A. Bakker, 1961:** A forgotten Middle Bronze Age hoard with a Sicilian razor from Ommerschans (Overijssel), Helinium 1, 193-210.
- Cohen, K.M., E. Stouthamer, W.Z. Hoek, H.J.A. Berendsen & H.F.J. Kempen, 2009:** Zand in Banen – Zanddiepte kaarten van het Rivierengebied en het IJsseldal in de provincies Gelderland en Overijssel, Arnhem.
- Eickhoff, M., 2003:** De oorsprong van het ‘eigene’. Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme, Amsterdam.
- Es, W.A. & A.D. Verlinde, 1977:** Overijssel in Roman and Early-Medieval Times, Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 27, 7-89.
- Giffen, A.E. van, 1927:** De hunebedden in Nederland, Utrecht.
- Groenewoudt, B.J., H. van Haaster, R. van Beek & O. Brinkkemper, 2008:** Towards a reverse image. Botanical research into the landscape history of the eastern Netherlands (BC 1100 – AD 1500), Landscape History 29, 17-33.
- Groenewoudt, B.J., T. Spek & S. Cuijpers, 1999:** Crematie in de rimboe. Een landschappelijk afwijkend IJzertijd-graf in zuid-west-Salland, Westerheem 48, 99-106.
- Harsema, O.H., 1971/1972:** Onderzoek van ijzertijdgrafheuvels op het Eexterveld, gem. Anloo, Nieuwe Drentse Volksalmanak 89, 147-158.
- Hijszeler, C.C.J.W., 1966:** Mander en omgeving, gem. Tubbergen, Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 81, 1-50.
- Kenemans, M.C. 2005:** Enschede, Usseler es: een waarderend proefsleuvenonderzoek. Amersfoort (ADC-rapport 413).

- Kooi, P.B., 1979:** Pre-Roman Urnfields in the North of the Netherlands, proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.
- Lanting, J.N., J. van der Plicht, 2005/2006:** De 14C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie, V: midden-en late ijzertijd, *Palaeohistoria* 47/48, 241-427.
- Lohof, E., 1991a:** Grafritueel en sociale verandering in de bronstijd van Noordoost-Nederland, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Lohof, E., 1991b:** Catalogus van bronstijd-grafheuvels uit Noordoost-Nederland, behorende bij het proefschrift Grafritueel en sociale verandering in de bronstijd van Noordoost-Nederland, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Neefjes, J., O. Brinkkemper, L. Jehes (red.), in prep.:** Cultuurhistorische Atlas van de Overijsselse Vecht en Vechtdal (werktitel), Zwolle.
- Nortmann, H., 1983:** Die Vorrömische Eisenzeit zwischen unterer Weser und Ems (Römisch-Germanische Forschungen band 41, Ammerlandstudien I), Mainz am Rhein.
- Paskamp-Van Santen, M., 2005:** Archeologische activiteiten 1905/1969. In: Anonymus, Honderd Jaar Behoud Twents Erfgoed. Vereniging 'Oudheidkamer Twente' 1905-2005, Van Deinse Instituut, Enschede, 65-74.
- Scholte Lubberink, H.B.G., 2010:** De opgraving: sporen uit de IJzertijd. In: Pronk, E.C.: Smeden voor de stad. Archeologisch onderzoek: een opgraving van een IJzertijdgrafveld en een middeleeuwse nederzetting in het Lookwartier te Doetinchem. (RAAP-rapport 2085), 57-72.
- Straten, K.C.J. van, 2010:** Plangebied Steenderdiek te Steenderen, gemeente Bronckhorst. Archeologisch onderzoek: opgraving, (RAAP-rapport 1793).
- Theunissen, E.M., 1999:** Midden-bronstijdsamenlevingen in het zuiden van de Lage Landen. Een evaluatie van het begrip 'Hilversum-cultuur', proefschrift Universiteit Leiden, Leiden.
- Verlinde, A.D., 1974:** Ein Gräberfeld aus der frühen und mittleren Eisenzeit in Zelhem-Wolfersveen, Provinz Gelderland, Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 24, 143-149.
- Verlinde, A.D., 1987:** Die Gräber und Grabfunde der späten Bronzezeit und frühen Eisenzeit in Overijssel, proefschrift Rijksuniversiteit Leiden, Leiden.
- Verlinde, A.D., 1993a:** Saasveld, gem. Weerselo. In: Verlinde, A.D. (red.), Archeologische Kroniek van Overijssel over 1992, Overijsselse Historische Bijdragen 108, 142.
- Verlinde, A.D., 1993b:** Wierden-Dorper Es, in: Verlinde, A.D. (red.), Archeologische Kroniek van Overijssel over 1992, Overijsselse Historische Bijdragen 108, 137-138.
- Verlinde, A.D., 1994:** Een grafveld uit de 5de eeuw v. Chr. te Raalte. In: Barends, F.F. & H. Hannink (red.), Over Salland en de Sallanders, Zwolle, 10-16.

- Verlinde, A.D., 2000:** Elsen, gem. Markelo. In: Verlinde, A.D. (red.), *Archeologische Kroniek van Overijssel over 1999*, Overijsselse Historische Bijdragen 115, 156-157.
- Verlinde, A.D., 2001:** Dalfsen-Hessum, overstoven grafheuveltjes. In: Verlinde, A.D. (red.), *Archeologische Kroniek van Overijssel over 2000*, Overijsselse Historische Bijdragen 116,175.
- Waterbolk, H.T., 1962:** Hauptzüge der eisenzeitlichen Besiedlung der nördlichen Niederlande, *Offa* 19, 9-46.
- Waterbolk, H.T., 1982:** Mobilität von Dorf, Ackerflur und und Gräberfeld in Drenthe seit der Latènezeit: Archäologische Siedlungsforschungen auf der nordniederländischen Geest, *Offa* 39, 97-137.
- Wolfert, H.P., G.J. Maas en G.H.P. Dirkx, 1996:** Het meandergedrag van de Overijsselse Vecht. Historische morfodynamiek en kansrijkdom voor natuurontwikkeling, DLO-Staringcentrum Rapport 408.

Noten

- 1 Van Giffen documenteerde de grafheuvelgroep zelf als 'Stegeren, Ambt. Ommen'. De hier gemaakte keuze voor de aanduiding 'Hoogengraven-Calsum' dient om verwarring met het onderzoek van Bursch te voorkomen. Dezelfde benaming wordt gehanteerd in Archis en het Centraal Archeologisch Archief (22CZ-1, 22CZ-84-108). Overigens wordt een door Bursch gevonden wikkeldraadpot enkele malen onterecht toegeschreven aan Van Giffens opgraving (Archis-objectcode 22CZ-1, Centraal Monumenten Archief Rijksmonumentnr. 45806).
- 2 Een kopie van deze brief bevindt zich in het Centraal Monumenten Archief, Rijksmonumentnr. 45806.
- 3 Voor deze paragraaf is geput uit verschillende bijdragen in een binnenkort te verschijnen publiksboek, vervaardigd in het kader van het project *Signatuur voor het Vechtdal* (Neeffes *et al.* in prep.).
- 4 De complete BAI-documentatie is te raadplegen via het e-depot van de Nederlandse Archeologie (EDNA).
- 5 *Geomorfologische Kaart van Nederland 1: 50.000, kaartblad 22 Coevorden – 23 Nieuw-Schoonebeek*, StiBoKa/RGD (1983).
- 6 Op basis van deze gegevens kunnen de grafmonumenten in drie groepen verdeeld worden. Onderzocht en gedocumenteerd zijn de heuvels 1-5, 7, 9, 10, 13, 14, 17, 21. Onderzocht en niet gedocumenteerd: 6, 8, 11, 12, 15, 16, 18, 23, 35-38. Niet onderzocht: 19, 20, 22, 24-34.
- 7 Rapport van Van der Kolk uit maart 1999, Centraal Monumenten Archief, Rijksmonumentnr. 45806. Van de in 1930 gekarteerde heuvels konden alleen nummers 37 en 38 niet worden teruggevonden. Wel werden twee nog onbekende heuveltjes gevonden, dichtbij heuvel 21. Deze zijn geregistreerd als 21A en 21B.
- 8 In de kladversies van de profieltekeningen zijn met potlood aanvullende opmerkingen geschreven, zij het niet systematisch. Daarom mag aan het ontbreken van verwijzingen naar crematieresten niet veel waarde worden toegekend. Tijdens de restauratie werden in een proefputje in heuvel 21B 'enkele kleine botsplinters' aangetroffen (zie noot 7).

- 9 Het meest gedetailleerde beeld geeft de kaart Ruilverkaveling Dedemsvaart, Bodemkaart 1 : 10.000, StiBoKa (1971).
- 10 Zie noot 2.
- 11 Verlinde beschrijft ook de grafmonumenten binnen een wat zuidelijker gelegen grafveld in Raalte als brandheuvels (1994). Dit grafveld bestaat echter uit een aaneengesloten systeem van vierkante greppelstructuren, waardoor de grafmonumenten in strikte zin niet aan de definitie van brandheuvels voldoen. Het is een kwestie van definitie is of dergelijke grafmonumenten tot de 'ijzertijdgrafheuvels' worden gerekend of niet (Lanting/Van der Plicht 2005/2006, 309).